BIBLIOTEKARZ PODLASKI
2018/1 (XXXVIII)
ISSN 1640-7806 (print)
ISSN 2544-8900 (online)
http://bibliotekarzpodlaski.ksiaznicapodlaska.pl/

Robert Suski
Uniwersytet w Białymstoku

Aurelian i Biblioteka Aleksandryjska. Dzieje pewnego nieporozumienia

Streszczenie:

Nasza wiedza o zniszczeniu Biblioteki Aleksandryjskiej jest niepełna. Bardzo często jej koniec przypisuje się na panowanie Aureliana i toczone wtedy walki w Egipcie. Rzeczywiście w późnym antyku nastąpiło przesunięcie centrum Aleksandrii ze wschodnich nadmorskich dzielnic na zachód. Niemniej świadectwo Ammianusa Marcellinusa, na którym opiera się ta hipoteza, jest dosyć wątpliwe, znajomość topografii i historii Aleksandrii u tego autora pozostawia wiele do życzenia. Nie sposób jednoznacznie wskazać, podczas których wewnętrznych walk w III-IV wieku uległa zniszczeniu Biblioteka Aleksandryjska oraz czy było to efektem działań człowieka, czy żywiołów.

Słowa-klucze: Biblioteka Aleksandryjska, Aurelian, kryzys III wieku, Aleksandria, Ammianus Marcellinus

Aurelian and the Library of Alexandria. A History of a certain misunderstanding

Summary:

Our knowledge about the destruction of the Library of Alexandria is incomplete. It often gets attributed to the reign of Aurelian and conflicts that took place in Egypt at the time. It is a fact that the centre of Alexandria had been moved west from its eastern seaside districts. However, the testimony of Ammianus Marcellinus – on which the en-

tire current hypothesis is based - seem to be rather questionable as this author's knowledge about topography and history of Alexandria leaves much to be desired. There is no way to specify during exactly which of the internal struggles in the 3rd and 4th century was the Library of Alexandria destroyed, and whether the forces behind it were of human or natural origin.

Key words: Library of Alexandria, Aurelian, 3rd century crisis, Alexandria, Ammianus Marcellinus

Biblioteka Aleksandryjska to najwspanialsza biblioteka świata antycznego. Powstała za panowania Ptolemeusza I[1] lub Ptolemeusza II[2]. Położona była w prestiżowym miejscu, w północno-wschodniej dzielnicy Brucheion, w którym znajdowały się pałace Lagidów, a w czasach rzymskich urzędowała rzymska administracja[3]. Podobno w chwili największej świetności zawierała 700 tysięcy zwojów papirusowych[4]. Przynajmniej częściowo miała ona zostać zniszczona podczas oblężenia sił Cezara w Aleksandrii[5]. Według Seneki i Orozjusza spaleniu uległo 40 lub 400 tysięcy zwojów[6].

1 A. Świderkówna, M. Nowicka, *Książka się rozwija*, Warszawa 2008, s. 162.

2 R. Bagnall, *Alexandria: Library of Dreams*, „Proceedings of the American Philosophical Society" 2002, nr 146, s. 348.

3 Str. XVII 1, 8. Patrz: Ch. Haas, *Alexandria in Late Antiquity. Topography and Social Conflict*, Baltimor-London 1997, s. 340.

4 Gell, Noctes Atticae VII 17 „Ingens postea numerus librorum in Aegypto ab Ptolemaeis regibus vel conquisitus vel confectus est ad milia ferme voluminum septingenta; sed ea omnia bello priore Alexandrino, dum diripitur ea civitas, non sponte neque opera consulta, sed a militibus forte auxiliaris incensa sunt".

5 Plut. Caes. 49, 6; Gell. Noctes Atticae VII 17; Amm. XXII 6, 13. Patrz: M. El-Abbadi, *The life and fate of the ancient Library of Alexandria*, Paris 1990, s. 146-154. W. J. Cherf, *Earth, Wind, and Fire: The Alexandrian Fire-storm of 48 B.C.* [w:] *What Happened to the Ancient Library of Alexandria?*, red. M. El-Abbadi, O. Fathallah, Leiden 2008, s. 55-74; H.-G. Nesselrath, *Das Museion und die Große Bibliothek von Alexandria*, [w:] *Alexandria*, red. T. Georges, F. Albrecht, R. Feldmeier , Tübingen 2013, s. 85

6 U Seneki mamy najczęściej liczbę 40 tysięcy. W części manuskryptów pojawia się liczba 400 tysięcy. U Orosiusa najczęściej pojawia się liczba 400 tysięcy, ale czasami jest to 40 tysięcy. Liczby w rękopisach ulegają łatwo zepsuciu. O ile przepisujący mógł wychwycić błędy dzięki sprawdzaniu gramatyki zdania, to w przypadku liczb nie było to możliwe.

Choć nic o tym nie wiedział Strabon, więc część badaczy nie wierzy jakoby wtedy zniszczono Bibliotekę Aleksandryjską[7]. Niezależnie czy w tym czasie nastąpiła destrukcja największej biblioteki świata antycznego, czy też nie, podobno Marek Antoniusz podarował Kleopatrze VII zwoje, które znajdowały się w bibliotece w Pergamonie[8]. Gdyby nie Cezar był odpowiedzialny za zniszczenie Biblioteki Aleksandryjskiej, to kto? Wielu badaczy wskazuje na panującego pomiędzy 270 a 275 rokiem Aureliana. W tym tekście przyjrzymy się, na ile sensowna jest ta propozycja.

Ta hipoteza opiera się na jednym zdaniu zawartym u Ammianusa Marcellinusa. Historyk ten w ekskursie zawartym w 22 księdze *Res Gestae* opisywał miasta egipskie, przede wszystkim Aleksandrię. Według niego miasto od momentu powstania było duże. Przez lata dręczyły je wewnętrzne rozruchy. W czasie panowania Aureliana spory między obywatelami doprowadziły do wielkich zniszczeń, zburzono mury, a dzielnica Brucheion została opuszczona[9]. Niestety Ammianus Marcellinus nie opisuje samych zniszczeń, wspomina jedynie słynne postacie, które zamieszkiwały dzielnicę[10]. Jedyny konkret, jaki pojawia się w tym zdaniu, to zniszczenie murów Aleksandrii. Nie wymienia on nie tylko zniszczenia Biblioteki Aleksandryjskiej, ale też pobliskiego Mouseionu, czy Grobu Aleksandra Wielkiego. Świadectwo Ammianusa Marcellinusa jest

[7] L. Canfora, *Die verschwundene Bibliothek. Das Wissen der Welt und der Brand von Alexandria*, Berlin 1998, s. 138-140; J.-Y. Empereur, *The Destruction of the Library of Alexandria. An Archaeological Viewpoint*, [w:] *What Happened to the Ancient Library of Alexandria?*, red. M. El-Abbadi, O. Fathallah, Leida 2008, s. 75-88.

[8] Plut. Ant. 58. Część badaczy zwraca uwagę, że biblioteka w Pergamonie dalej istniała w czasach cesarstwa. Część badaczy uważa, że informacja o sprezentowaniu Kleopatrze VII przez Marka Antoniusza jest fałszywą wiadomością, która miała oczernić triumwira. Patrz: A. Świderkówna, *Hellenika. Wizerunek epoki od Aleksandra do Augusta*, Warszawa 1974, s. 293-296.

[9] Amm. XXII 16, 15 „Sed Alexandria ipsa non sensim, ut aliae urbes, sed inter initia prima aucta per spatiosos ambitus, internisque seditionibus diu aspere fatigata, ad ultimum multis post annis Aureliano imperium agente, civilibus iurgiis ad certamina interneciva prolapsis dirutisque moenibus amisit regionis maximam partem, quae Bruchion appellabatur, diuturnum praestantium hominum domicilium".

[10] Amm. XXII 16, 16 „Unde Aristarchus grammaticae rei doctrinis excellens, et Herodianus artium minutissimus sciscitator, et Saccas Ammonius Plotini magister, aliique plurimi scriptores multorum in litteris nobilium studiorum, inter quos Chalcenterus eminuit Didymus, multiplicis scientiae copia memorabilis, qui in illis sex libris ubi non numquam inperfecte Tullium reprehendit sillographos imitatus scriptores maledicos, iudicio doctarum aurium incusatur, ut inmania frementem leonem putredulis vocibus canis catulus longius circumlatrans".

istotne nie tylko dlatego, że cieszy się on jako historyk dobrą opinią, ale też sam odwiedził Egipt[11].

Niektórzy badacze próbowali doszukiwać się innych potwierdzeń na dramatyczne zniszczenia, jakie miały miejsce w Aleksandrii za panowania Aureliana. Drugim świadectwem, które jest wymieniane w kontekście oblegania Aleksandrii za rządów tego cesarza, jest passus z *Historia Ecclesiastica* Euzebiusza z Cezarei[12]. Niestety biskup opowiadał o walkach w mieście na marginesie działalności biskupa Laodicei Euzebiusza i jego późniejszego następcy Anatoliusa. Eusebius i Anatolius pochodzili z Aleksandrii[13]. Anatolius miał zasłużyć się podczas oblężenia dzielnicy miasta Bruchion[14]. Miasto było podzielone, część stała po stronie rzymskiej i nie zaznała oblężenia[15]. Tymczasem w tej, która była w opozycji do niej, panował głód, który wywołał olbrzymie spustoszenie wśród obrońców i mieszkańców[16]. Anatolius znajdował się w części oblężonej, a Eusebius kontrolowanej przez Rzymian[17]. Anatolius doniósł Eusebiusowi o skutkach, jakie wywołał głód wśród Aleksandryjczyków[18]. Eusebius miał wyjednać u nienazwanego z imienia rzymskiego wodza łaskę dla tych, którzy przejdą na stronę kontrolowaną przez Rzymian[19]. W tej sytuacji Anatolius przekazał tę wiadomość senatowi aleksandryjskiemu[20]. Aleksandryjczycy odrzucili propozycję[21]. Anatolius poprosił więc senat aleksandryjski, aby wypuścili kobiety, dzieci i starców, gdyż groziła im śmierć głodowa. Spełnienie obietnicy pozwoliłoby na zaoszczędzenie żywności mężczyznom i młodzieńcom, którzy przydadzą się

11 Amm. XXII 15, 1. Patrz: J. den Boeft, J.W. Drijvers, D. den Hengst, H.C. Teitler, *Philological and Historical Commentary on Ammianus Marcellinus XXII*, Boston – Leiden 1995, s. 253.

12 E. J. Watts, *City and School in Late Antique Athens and Alexandria*, Berkeley–London 2008, s. 150.

13 Eus. Hist. Eccl. VII 5-6.

14 Eus. Hist. Eccl. VII 7.

15 Eus. Hist. Eccl. VII 8.

16 Eus. Hist. Eccl. VII 8.

17 Eus. Hist. Eccl. VII 8.

18 Eus. Hist. Eccl. VII 8.

19 Eus. Hist. Eccl. VII 9.

20 Eus. Hist. Eccl. VII 9.

21 Eus. Hist. Eccl. VII 9.

do walk[22]. Senat aleksandryjski zagłosował za wydaleniem z miasta mężczyzn niezdolnych do walki oraz kobiet[23]. Tysiące osób zostało uratowanych, a wśród nich aleksandryjscy chrześcijanie. Wiele mężczyzn uszło z miasta przebranych nocą za kobiety[24]. Chrześcijanie zostali przyjęci przez Eusebiusa i otoczeni opieką[25]. Na tym relacja Euzebiusza z Cezarei niestety się kończy. Nie opisuje on tego, jak zakończyło się oblężenie, ile osób zginęło, jak wielkie były straty materialne. Jeszcze większe problemy sprawia datacja tych walk. Imię rzymskiego wodza nie zostało w nim przekazane. W narracji Euzebiusza z Cezarei jeden z jej bohaterów, Eusebius, znajdował się jeszcze w Aleksandrii, a nie Laodicei. Wniosek, jaki z tego wypływa, jest prosty: walki musiały mieć miejsce zanim został on biskupem. Niestety nie jest też oczywiste, kiedy Eusebius został nim, ale nastąpiło to przed 264 rokiem, kiedy to z funkcji biskupa Antiochii usunięto Pawła z Samosaty[26]. W tej sytuacji wspomniane przez Euzebiusza z Cezarei oblężenie Aleksandrii nie mogło mieć miejsca za panowania Aureliana, lecz dekadę wcześniej. Być może należy je wiązać z pokonaniem uzurpacji Marcjana i Quietusa w 262 roku. To pokazuje, jak bardzo niepewna jest nasza wiedza o losach Aleksandrii w drugiej połowie III wieku.

Jeżeli odrzucimy świadectwo Euzebiusza z Cezarei jako dotyczące walk wcześniejszych niż panowanie Aureliana, to pozostaje pytanie, podczas jakich walk doszło do opisywanych przez Ammianusa Marcellinusa zniszczeń w mieście. Istnieją dwie możliwości. Po pierwsze, być może doszło do nich podczas odzyskania przez Aureliana Egiptu. Jak wiadomo, na wiosnę 272 roku Aurelian wyruszył przeciw Zenobii, która w imieniu swojego małoletniego syna sprawowała władzę nad większością rzymskiego wschodu: wschodnią częścią Azji Mniejszej, Syrią, rzymską Mezopotamią oraz Egiptem[27]. Odzyskanie rzymskiego wschodu nastąpiło dosyć szybko. W Azji Mniejszej opór stawiała jedynie Tyana[28]. W Syrii Aurelian dwukrot-

[22] Eus. Hist. Eccl. VII 9.

[23] Eus. Hist. Eccl. VII 10-11.

[24] Eus. Hist. Eccl. VII 12.

[25] Eus. Hist. Eccl. VII 12.

[26] Eus. Hist. Eccl. VII 5.

[27] R. Suski, *Konsolidacja Cesarstwa rzymskiego za panowania Aureliana 270–275*, Kraków 2008, s. 114.

[28] Tamże, s. 113-116.

nie pokonał siły Zenobii, pod Immae oraz pod Emesą[29]. Prawdopodobnie do kapitulacji Zenobii i zajęcia Palmyry doszło w sierpniu 272 roku[30].

Nasza wiedza o odzyskaniu Egiptu przez Aureliana jest bardzo nikła. Ostatni dokument datowany wspólnymi latami panowania Aureliana i Waballata (Zenobia w ten sposób prezentowała swojego syna jako współwładcę legalnego cesarza) został napisany 17 kwietnia 272 roku[31]. Najstarszy tekst, w którym wystawca datował panowaniem samego Aureliana (co oznacza przejęcie Egiptu przez tego cesarza), powstał 24 czerwca 272 roku[32]. Tak więc przejęcie Egiptu przez Aureliana nastąpiło pomiędzy 17 kwietnia a 24 czerwca 272 roku. Co ciekawe Aurelian odzyskał władzę nad Egiptem przed upadkiem Zenobii i zajęciem przez niego Palmyry. Trudno powiedzieć o okolicznościach, w jakich to się stało. Na pewno cesarz po pokonaniu sił Zenobii w północnej Syrii zamiast ruszyć za nią do Palmyry, nie nakazał swoim wojskom zająć Egiptu. Byłoby to nielogiczne.

Nasze źródła nie wspominają też o wysłaniu sił przez Aureliana drogą morską. Prawdopodobnie do przejęcia władzy nad Egiptem doszło w inny sposób. Światło rzucają na to dokumenty znalezione w Egipcie. Pierwszy z nich to fragmentarycznie zachowany prywatny list żołnierza (w zachowanej części listu nie pojawia się ani imię autora, ani adresata), który został odnaleziony w Karanis (*P. Mich*., 5457)[33]. Sens listu jest niejasny, ale dowiadujemy się, że nadawca został wcielony do legionu przez korrektora Firmusa. Niezbyt mu się to podobało, ponieważ wysłano ich do Syrii, aby wspomóc siły Aureliana[34]. Ten legionista mógł znaleźć się w Syrii tylko podczas wojny Aureliana przeciwko Zenobii w 272 roku. Z całą pewnością nie został on wysłany do Syrii podczas buntu w Palmyrze w następnym roku.

[29] Tamże, s. 119-130.

[30] Tamże, s. 131.

[31] *P.Oxy,* XL, 2904.

[32] *P.Oxy*, XL, 2902. Patrz: M. J. Price, *The Lost Year: Greek Light on a Problem of Roman Chronology*, "The Numismatic Chronicle" 1973, nr 13, s. 84-85; D. S. Potter, *Prophecy and History in the Crisis of the Roman Empire*, Oxford 1990, s, 61. Oprócz tego papirusu znamy kilka dokumentów z Egiptu datowanych trzecim rokiem rządów Aureliana. Są to: *P.Oslo*, III, 96, 10 z końca lipca-sierpnia 272 r. (z egipskiego miesiąca mesore); *P. Strasb*., IV, 280 rp. 21 z 26.08.272 r., oraz *P.Flor*, I, 26, 11, gdzie niestety brak jest daty miesięcznej i dziennej.

[33] *P. Mich*., 5457.

[34] R. Caldwell, T. Gagos, *The Emperor Aurelian and the Corrector Firmus in a Private Context*, [w:] *Papyri in honorem Johannis Bingen octogenarii (P. Bingen)*, red. H. Melaerts, Amsterdam 2000, s. 458 (tekst grecki), s. 459 (tłumaczenie R. Caldwella i T. Gagosa).

W 273 roku Palmyreńczycy nie stanowili poważnego zagrożenia dla Rzymian, kampania, którą prowadził Aurelian, nie obfitowała w ważne bitwy (o żadnej nie wspominają źródła). Ponadto w Aleksandrii doszło do antyrzymskich wystąpień.

Co ciekawe, podczas rządów stronników Zenobii nad Egiptem w 272 roku prefektem prowincji był Statilius Ammianus[35]. Po zajęciu krainy przez Aureliana zachował on swój urząd[36]. Zapewne po pierwszych sukcesach cesarza (zajęcie Azji Mniejszej) Statilius Ammianus doszedł do porozumienia z prawowitym cesarzem i podporządkował mu zarządzaną przez siebie prowincję. Następcą jego w Egipcie był wspomniany w analizowanym liście Claudius Firmus, który nosił tytuł korrektora Egiptu[37]. Wniosek, jaki nasuwa się z tych dokumentów, jest dosyć oczywisty. Najprawdopodobniej w Egipcie doszło do zawarcia kompromisu pomiędzy legalnym cesarzem a administracją prowincjonalną i lokalnymi elitami[38]. Być może porażki Zenobii w Syrii spowodowały, że Namiestnik Egiptu postanowił ponownie podporządkować się rzymskiej centralnej władzy. Jeśli w tym czasie jakieś siły rzymskie wzięły udział w zajęciu Egiptu, to zapewne były one bardzo nieliczne. Być może Statilius Ammianus i siły zbrojne w Egipcie po porażce Zenobii doszły do wniosku, że nie warto stać po stronie przegranych i przeszły na drugą stronę.

Drugą możliwością, kiedy mogło dojść do wspomnianych przez Ammianusa Marcellinusa zniszczeń w Brucheion były wydarzenia w 273 roku.

[35] O karierze Statiliusa Ammianusa patrz: J. Rea, *Two Notes*, „*The Bulletin of the American Society of Papyrologists" 1968, nr 5, s. 40;* G. Bastianini, P. *Wisconsin 2 e la prefettura di Statilius Ammianus*, „*Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*" 1978, nr 32, s. 81-84, A. Martin, *P. Mich. Inv. 5478a et le préfet d'Égypte Statilius Ammianus*, *Latomus* 2000, nr 59, s. 399-402.

[36] P. Wisc., I, 2, 44-46.

[37] Co ciekawe, w dokumentach Claudius Firmus poświadczony jest jako *corrector*, a nie prefekt. Najwidoczniej Aurelian odszedł od praktyki sięgającej czasów Augusta, gdy namiestnik Egiptu nosi ten ostatni tytuł. Dokumenty zachowane na papirusach sugerują, że Claudius Firmus był senatorem. To kompletny ewenement. Nie znamy powodów, dla których Aurelian dokonał tej rewolucji i mianował namiestnikiem Egiptu senatora. Niestety nie wiemy o tej postaci nic, co mogło by być istotne dla zrozumienia tego posunięcia cesarza. Być może charakter władzy Claudiusa Firmusa był nadzwyczajny. Należałby on do tej grupy *correctores*, której nadawano specjalne *imperium*. Przed Claudiusem Firmusem znamy dwóch *correctores* z Egiptu: Ulpiusa Pasiona, który sprawował urząd między 257 a 258 r. (*P. Oxy.*, XLIII, 3111; *P. Oxy*., XLIII, 3112), oraz Claudiusa Thedorusa *correctora* z 258 r. (*PSI*, IX, 1076; *SPP*, V, 119 R col. IV, 1.24; *P. Coll. Youtie*, II, 66). O nadzwyczajnych dowództwach w Egipcie patrz: J. M. Carrié, *Séparation ou cumul? Pouvoir civil et autorité militaire dans les provinces D'Égypte de Gallien à la conquête Arabe*, "Antiquite Tardive" 1998, nr 6, s. 105-121.

[38] D. S. Potter, *The Roman Empire at Bay 180–395*, London – N. York 2004, s. 270.

Aurelian wyruszył na Bałkany, gdzie doszło do najazdu Karpów. Cesarz odniósł nad nimi zwycięstwo jeszcze w końcu 272 roku[39]. Do buntu musiało dojść w końcu 272 roku lub na początku 273 roku[40]. A to dlatego, że już w marcu 273 roku w Palmyrze wystawiono inskrypcję, w której wspomina się o zasługach niejakiego Haddudana dla Aureliana[41].

Mimo że bunt w Palmyrze został bardzo szybko stłumiony, miał dalsze konsekwencje. Na wieść o jego wybuch doszło do wystąpienia przeciwko Aurelianowi w Egipcie. Według *Historia Augusta* na czele tej rebelii stanął niejaki Firmus[42]. Wspomina o walkach w Egipcie też Zosimos, ale nie podaje żadnych konkretów[43]. *Historia Augusta* jest jedynym źródłem, które wymienia Firmusa. Według tego dzieła był on bogatym kupcem pochodzącym z Seleucji[44], który swoje bogactwo zawdzięczał handlowi z Indiami. Firmus utrzymywał również kontakty z Arabami i Blemmiami[45]. *Historia Augusta* opowiada o nim bardzo wiele fantastycznych i niewiarygodnych historii (jak pływanie po Nilu wśród krokodyli)[46]. To powoduje, że nie jest pewne, kim był Firmus ani czy rzeczywiście istniał[47].

[39] R. Suski, *Konsolidacja…*, dz. cyt. s. 141-145.

[40] Tamże, s. 145.

[41] Tamże.

[42] *Hist. Aug. Aurel.*, 32,3.

[43] Zos. *Hist.* I, 61,1.

[44] *Hist. Aug. Quadr. Tyr.*, 3,1.

[45] *Hist. Aug. Quadr. Tyr.*, 3,1.

[46] *Hist. Aug. Quadr. Tyr.*, 6,2. O opowieści w *Historia Augusta* o Firmusie patrz: J. F. Gilliam, *Firmus and the Crocodiles*, [w:] *Bonner Historia Augusta Colloquium*, Bonn 1980, s. 97-102; R. Suski, *Jowisz, Jahwe, Jezus. Religie w Historia Augusta*, Warszawa 2015, s. 319-323.

[47] Niektórzy z XX-wiecznych historyków widzieli w Firmusie nie uzurpatora, ale zwolennika Palmyry. W imieniu Antiochusa próbował on zdobyć kontrolę nad Egiptem (L Homo, *Essai sur le Règne de l`Empereur Aurélien (270-275)*, Paris 1904, s. 112-115; J. G. Février, *Essai sur l`histoire politique et économique de Palmyre*, Paris 1931, s. 138-140; M. Bessnier, *L`empire romain de l`avènement des Sévères au concile de Nicée*, Paris 1937, s. 240). Ewentualnie Firmus był postacią autentyczną, która uzurpowała władzę cesarską (A. Alföldi, *Über die Juthungeneinfälle unter Aurelian*, [w:] *Studien zur Geschichte der Weltkrise des 3. Jahrhunderts nach Christus*, Darmstadt 1967, s. 66, T. D. Barnes, *The Sources of the Historia Augusta*, Brussels 1978, s. 70-71; D. Kienast, *Römische Kaisertabelle*, Darmstadt 1996, s. 238). Zwolenicy tej ostatniej hipotezy identyfikowali Firmusa z prefektem Egiptu Claudiusem Firmusem, znanym nam z papirusów. Być może autor *Historia Augusta* pomylił się i uczynił z polityka, który walczył z buntem, kogoś, kto stanął na jego czele. A. K. Bowman, *Papyri and Roman Imperial History, 1960-75*, "Journal of the Roman Studies" 1976, nr 66, s. 168.

Jak widać, nie jest potwierdzone, czy do walk wspomnianych przez Ammianusa Marcellinusa doszło w 272 czy 273 roku. Moim zdaniem bardziej sensowny jest ten drugi pomysł. A to dlatego, że w 272 roku Egipt kontrolowali zwolennicy Zenobii. Walkę o władzę nad miastem Ammianus Marcellinus najprawdopodobniej przedstawiłby więc jako starcie Palmyreńczyków z Rzymianami lub mieszkańcami Aleksandrii. W 273 roku takiej sytuacji nie było. Trudno też się spodziewać, aby w 272 roku w Aleksandrii mogło dojść do długotrwałych walk.

W tym miejscu należy pamiętać o jednym zastrzeżeniu. Nie jest wcale oczywiste, czy przekaz Ammianusa Marcellinusa jest ścisły i czy nie popełnił on w tym lakonicznym opisie błędów. Oczywiście, Ammianus Marcellinus zasłużenie uważany jest za najlepszego historyka późnego antyku. Cechował go trzeźwy osąd, szukanie racjonalności, wyostrzony zmysł obserwacji. Zachowana do naszych czasów część jego narracji jest głównym i najlepszym źródłem dla odtwarzania losów państwa rzymskiego w ostatnich latach panowania Konstancjusza II, Juliana, Jowiana, Walentyniana I i Walensa. Niemniej dotyczy to czasów, których świadkiem był sam Ammianus Marcellinus. Dla odtworzenia wcześniejszych dziejów Ammianus Marcellinus był zależny od źródeł. O ile trudno powiedzieć, na jakich źródłach opierał się on w passusie, w którym wspominał zniszczenia w Aleksandrii, o tyle łatwo wskazać zasadniczy problem związany z jego narracją.

Kilkadziesiąt lat po panowaniu Aureliana doszło do kolejnych intensywnych walk w Aleksandrii. Za panowania Dioklecjana miasto zbuntowało się przeciw jego władzy. Władzę uzurpował L. Domitius Domitianus. Do jego uzurpacji najprawdopodobniej doszło na jesieni w 297 roku[48]. Bardzo szybko L. Domitius Domitianus został zastąpiony przez Aureliusa Achilleusa. Mimo to rebelia trwała prawie osiem miesięcy[49]. O samym przebiegu walk nie wiemy praktycznie nic. Zachowała się do

[48] J. D. Thomas, *The Date of the Revolt of L.Domitius Domitianus* „Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik" 1976, nr 22, s. 253-279; J. D. Thomas, *A Family Dispute from Karanis and the Revolt of Domitius Domitianus* „Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik" 1977, nr 24, 233-240; T. D.Barnes, *New Empire of Diocletian and Constantine*, Cambridge Mass-London 1982, s. 54.

[49] Eutrop. IX 23 „Diocletianus obsessum Alexandriae Achilleum octavo fere mense superavit eumque interfecit. Victoria acerbe usus est; totam Aegyptum gravibus proscriptionibus caedibusque foedavit. Ea tamen occasione ordinavit provide multa et disposuit, quae ad nostram aetatem manent"; Oros. Hist. VII 25, 8 „porro autem Diocletianus Achilleum obsessum per octo menses apud Alexandriam cepit et interfecit. sed inmoderata uictoria usus Alexandriam direptioni dedit, Aegyptum totam proscriptionibus caedibusque foedauit"

naszych czasów jedynie anegdota zamieszczona przez Malalasa. Według niego Dioklecjan we wściekłości na buntowników miał ślubować, że mordy na mieszkańcach miasta będą trwały do momentu, gdy jego koń będzie brodził we krwi Aleksandryjczyków po kolana. Bóg jednak w swojej łaskawości uratował mieszkańców miasta. Otóż koń cesarza potknął się w pobliżu jednej z bram miasta o zwłoki zabitego obrońcy, kolana zwierzęcia umazane zostały krwią aleksandryjską. Dioklecjan doszedł do wniosku, że wydarzenie wypełniło jego ślub i postanowił nie dokonywać egzekucji na mieszkańcach miasta. Wdzięczni ludzie mieli wystawić brązowy posąg rumakowi, a miejsce nazwali Koń Dioklecjana[50]. Niezależnie od tego, na ile anegdota jest prawdziwa[51], jedno jest pewne. Nie udawało się w starożytności bronić miasta przez prawie osiem miesięcy bez okazałych murów obronnych. Tak więc wbrew świadectwu Ammianusa Marcellinusa zniszczenie murów wokół Aleksandrii nie mogło mieć miejsca podczas panowania Aureliana, skoro ponad dwadzieścia lat później zdobywały je siły Dioklecjana, a Ammianus Marcellinus nic nie wie o ich odbudowie po zduszeniu rebelii w 273 roku.

Skoro Ammianus Marcellinus pomylił się co do losu murów Aleksandrii, to również jego przekaz dotyczący opuszczenia dzielnicy Brucheion może być nieścisły. Być może także w tym przypadku przeniósł on wydarzenia z czasów Dioklecjana na panowanie Aureliana. Trudno też powiedzieć, do jakich zniszczeń doszło we wspomnianym przez Euzebiusza z Cezarei oblężeniu Aleksandrii w czasach Waleriana. Do walk w Egipcie doszło jeszcze za panowania Klaudiusza II, kiedy to siły Zenobii zdobyły Egipt. W ciągu 50 lat w Egipcie doszło do przynajmniej pięciu poważnych konfliktów. Trzeba też zaznaczyć, że Ammianusowi Marcellinusowi było bliżej do zachodniej, łacińskiej tradycji wrogiej Aurelianowi, niż wschodniej, greckiej[52]. Mógł więc on przypisać temu cesarzowi zniszczenia, które miały miejsce podczas panowania innych władców, zarówno poprzedników, jak i następców.

Ammianus Marcellinus nie przypisuje zniszczenia Biblioteki Aleksandryjskiej walkom z czasów Aureliana. Ewidentnie utożsamia on ją z bibliote-

[50] Mal. XII 41.

[51] R. Suski, *Galeriusz. Cesarz, wódz i prześladowca*, Kraków 2016, s. 152.

[52] D. F. Buck, *The Reign of Aurelian in Eunapius' Histories*, „*Ancient History Bulletin*" 1995, nr 9, s. 86-92; D. Rohrbacher, *The Sources for the Lost Books of Ammianus Marcellinus*, „Historia" 2006, nr 55, s. 109.

ką, która znajdowała się przy świątyni Serapisa w Aleksandrii w Rhakotis[53]. Świątynie Serapisa miał ufundować Ptolemeusz I[54]. Biblioteka w portyku świątyni miała też powstać w czasach Lagidów, prawdopodobnie została ufundowana razem z świątynią[55]. Według Epifaniusza z Salaminy część pism przeniesiono z Biblioteki Aleksandryjskiej do biblioteki przy świątyni Serapisa, drugą nazwał „jakby córką pierwszej"[56]. W każdym razie obie biblioteki nie były identyczne. Do tego Ammianus Marcellinus mówił o dwóch bibliotekach przy świątyni Serapisa. Zapewne w tym miejscu mamy do czynienia z kolejną jego omyłką[57]. Prawdopodobnie pomylił je z dwiema wielkimi bibliotekami w Aleksandrii (w Brucheion i Rhakotis).

To nie jedyny błąd w tym passusie Ammianusa Marcellinusa. Według niego spalenie biblioteki przy Serapejonie wydarzyło się podczas wojny aleksandryjskiej w czasach Cezara[58]. Jest to dosyć kuriozalne zdanie, Serapejon leżał w zachodniej, a nie wschodniej części Aleksandrii, bliżej z niego było do Jeziora Mareotis niż do wybrzeża Morza Śródziemnego. Aby pożar portu we wschodniej części miasta mógł objąć bibliotekę przy świątyni Serapisa, musiałoby spalić się całe miasto, a tego historyk nie sygnalizuje. Z jednej strony świadectwo Ammianusa Marcellinusa nie potwierdza istnienia Biblioteki Aleksandryjskiej w jego czasach, a z drugiej wskazuje na słabą u niego znajomość topografii Aleksandrii. Historyk odwiedził Egipt, ale to nie musi się przekładać na faktyczną wiedzę o nim. Trzeba bardzo ostrożnie wnioskować na podstawie jego tekstu. Jest to o tyle ważne, że pomyłka Ammianusa Marcellinusa odnośnie położenia Biblioteki Aleksandryjskiej z biblioteką koło Serapejonu może sugerować, że ta pierwsza nie istniała już w IV wieku.

[53] Amm. XXII 16, 12-13 „His accedunt altis sufflata fastigiis templa. Inter quae eminet Serapeum, quod licet minuatur exilitate verborum, atriis tamen columnariis amplissimis et spirantibus signorum figmentis et reliqua operum multitudine ita est exornatum, ut post Capitolium, quo se venerabilis Roma in aeternum attollit, nihil orbis terrarum ambitiosius cernat. In quo bybliothecae fuerunt inaestimabiles: et loquitur monumentorum veterum concinens fides septingenta voluminum milia, Ptolomaeis regibus vigiliis intentis conposita bello Alexandrino, dum diripitur civitas sub dictatore Caesare, conflagrasse".

[54] Tac. Hist. IV 84.

[55] A. Świderkówna, *Hellenika*, dz. cyt., s. 125.

[56] Epiph, *Mens et Pond.* III.48c.

[57] Można podejrzewać, że jest to powód, dla którego poprawiano tekst Ammianusa Marcellinusa. O poprawkach patrz: J. den Boeft, J.W. Drijvers, D. den Hengst, H.C. Teitler, *Philological and Historical Commentary on Ammianus Marcellinus XXII*, dz. cyt., s. 299.

[58] Amm. XXII 16, 13

Czy to oznacza, że Biblioteka Aleksandryjska uległa zniszczeniu podczas walk w III wieku? Nie jest to takie pewne. Co prawda w późnej starożytności nastąpiła zmiana centrum politycznego w Aleksandrii ze wschodniej do zachodniej części miasta[59]. Kiedy w końcu IV wieku powstał duży kompleks z salami audytoryjnymi, zbudowano go w Kom el Dika, a nie Brucheion[60]. Tyle, że przemiany w życiu intelektualnym nie muszą być tożsame z stratami wojennymi. Już podczas drugiej sofistyki intelektualiści aleksandryjscy odgrywali nikłą rolę[61]. Masakra aleksandryjskiej elity przez Karakallę też mogła mieć udział w utracie przez Aleksandrię miana centrum wiedzy[62]. Dopiero w późnej starożytności Aleksandria odzyskała dawną pozycję w życiu intelektualnym cesarstwa[63]. Według Ammianusa Marcellinusa Brucheion pozostał opustoszały. Jednak dawna świątynia wybudowana przez Kleopatrę VII Caesareum, która prawdopodobnie była położona stosunkowo niedaleko Biblioteki Aleksandryjskiej, została w IV wieku przekształcona na kościół św. Michała[64].

Biblioteka Aleksandryjska nie jest jedynym znanym budynkiem, którego losy w późnej starożytności nie są oczywiste. Nieznany jest los Grobowca Aleksandra Wielkiego (Soma). Jego położenie nie jest dokładnie znane, być może znajdował się również w kompleksie pałacowym (czyli Brucheion)[65].

[59] G. W. Bowersock, *Late Antique Alexandria*, [w:] *Alexandria and Alexandrianism, Papers Delivered at a Symposium Organized by The J. Paul Getty Museum and The Getty Center for the History of Artand the Humanities and Heldat the Museum April 22 - 25, 1993*, red. J. Walsh, T. F. Reese, Malibu 1996, 263-270.

[60] G. Majcherek, *The Late Roman auditoria of Alexandria: An archaeological overview*, [w:] *Alexandria, Auditoria of Kom el-Dikka and Late Antique Education*, red. T. Derda, T. Markiewicz, E. Wipszycka, Warszawa 2007, s. 11-50. G. Majcherek, *Academic life of Late Antique Alexandria: view from the field*, [w:] *What happened to the Ancient Library of Alexandria?*, red. M. El-Abbadi, O.M. Fathallah, Leiden-Boston 2007, s. 191-206; G. Majcherek, *The auditoria on Kom el-Dikka. A glimpse of Late Antique education in Alexandria*, [w:] *Proceedings of the Twenty-Fifth International Congress of Papyrology*, An Arbor 2007, Ann Arbor 2010, s. 471-484; G. Majcherek, *Aleksandryjska akademia*, [w:] *Starożytna Aleksandria. Polskie badania archeologiczne i prace konserwatorskie na Kom el-Dikka*, red. G. Majcherek, R. Kucharczyk, W. Kołątaj, F. Pawlicki, Warszawa 2012, s. 55-92.

[61] G. W. Bowersock, dz. cyt., s. 264.

[62] Cass. LXXVIII 22-23; Herod. IV 9.4-8; *Hist. Aug., Car.* 6.2-3; Malal. IV 590.

[63] G. W. Bowersock, dz. cyt., s. 265.

[64] D. M. Gwynn, *Athanasius of Alexandria. Bishop, Theologian, Ascetic, Father*, Oxford 2012, s. 40.

[65] K. Nowotka, *Aleksander Wielki*, Wrocław 2004, s. 516.

Ostatnia pewna wzmianka o nim pochodzi z 215 roku[66]. Wielu badaczy uważa, że uległ on zniszczeniu w III wieku, podczas walk między Aurelianem a Zenobią[67]. Jan Chryzostom twierdził, że nikt nie wie, gdzie pochowano Aleksandra Wielkiego[68]. Theodoret z Cyru wskazał lokalizację obok Cyrusa, Dariusza, Kserksesa, Augusta czy Hadriana, które uległy zniszczeniu[69]. Tyle, że część tych grobów do dziś jest dobrze widoczna. Tak więc teksty chrześcijan, które twierdziły, że nie wiadomo, czy grób Aleksandra Wielkiego istnieje, są jedynie retoryką[70]. Część badaczy doszukuje się u Ammianusa Marcellinusa potwierdzenia istnienia grobowca Aleksandra Wielkiego w II poł. IV wieku. Historyk opowiadał o nieszczęsnym biskupie miasta Georgiosa, który chciał zburzenia świątyni Geniusza, pytając, jak długo jeszcze będzie stał ten grobowiec[71]. Dla biskupa bardzo źle się to skończyło, ale owa świątynia może być Grobowcem Aleksandra Wielkiego[72].

Grób Aleksandra Wielkiego podobno w Aleksandrii widzieli Ibn 'Abd al-Hakam, Al-Masudi czy Leon Afrykańczyk. W tym jednak przypadku nie wiadomo, czy miejsce, które pokazano im jako pochówek wielkiego Macedończyka w Aleksandrii, miało jakikolwiek z nim związek.

Podobne problemy są z Mousaionem. Znajdował się on w najbliższym sąsiedztwie Biblioteki Aleksandryjskiej. Także w tym wypadku nie jest oczywiste, kiedy doszło do destrukcji budynku. Wiadomo jedynie, że Zachariasz Scholastyk i Eneasz z Gazy wiedzieli, że istnieje takie miejsce w Aleksandrii[73]. Z Mouseionem związani mieli być żyjący w końcu IV wieku Theon i Horapollon, choć w tym wypadku trudno jest powiedzieć, na czym to polegało[74].

Jak widać, nie wiemy, kiedy Biblioteka Aleksandryjska przestała fizycznie istnieć. Przekaz Ammianusa Marcellinusa, który opowiadał o zniszczeniu murów Aleksandrii i opuszczeniu Brucheion za panowania Aureliana, zawiera wiele błędów i trudno mu ufać. Utożsamił on Bibliotekę

66 Herod. IV 8, 6; IV 9, 8; Cass. Dio LXXVIII 22-23.

67 K. Nowotka, dz. cyt., s. 516-517.

68 Ioh. Chrys. Or. XXVI 12.

69 Theodrt. Graecarum Affectionum Curatio, VIII 61.

70 K. Nowotka, dz. cyt., s. 518.

71 Amm. XXII11, 7.

72 K. Nowotka, dz. cyt., s. 518.

73 E. J. Watts, dz. cyt., s. 150.

74 Tamże.

Aleksandryjską z biblioteką, która znajdowała się przy świątyni Serapisa. Mury Aleksandrii nie mogły ulec zniszczeniu za panowania Aureliana, skoro miasto przez prawie osiem miesięcy broniło się przed Dioklecjanem. Trudno postrzegać przekaz tego historyka w tej materii jako wiarygodny. W III wieku kilkakrotnie dochodziło do walk w Aleksandrii, nie da się oszacować, kiedy doszło do jakich zniszczeń. Wreszcie nie można wykluczyć, że Biblioteka Aleksandryjska została zniszczona przez naturalną katastrofę[75]. Przekaz Ammianusa Marcellinusa sugeruje, że w drugiej połowie IV wieku Biblioteka Aleksandryjska już nie istniała, ale nawet to nie jest oczywiste. Wiedza historyka o mieście była bardzo wybiórcza, popełniał proste pomyłki. Błędne utożsamienie Biblioteki Aleksandryjskiej z biblioteką przy Serapejonie może świadczyć tylko o jego słabej znajomości topografii miasta. Przestała istnieć być może w wyniku walk, jakie toczono w mieście, ale prawdopodobne, że jej kres wyznaczyły klęski naturalne. Innym scenariuszem jest mniej spektakularny finał: biblioteka odeszła zapomniana, bez fajerwerków, w milczeniu, w nieznanych okolicznościach.

[75] Ammianus Marcellinus i Sozomenos opisują falę tsunami, która spustoszyła Aleksandrię. Według Ammianusa Marcellinusa 21 lipca 365 roku podczas pierwszego konsulatu Walentyniana I i Walensa najpierw cofnęło się morze, aby następnie zalać ląd, co doprowadziło do zniszczenia wielu budowli w miastach oraz spowodowało utopienie się olbrzymiej liczby osób. Po opadnięciu wezbranej wody nie tylko zobaczono wiele trupów na ulicach, ale też statki, które osiadły na dachach budowli. Niektóre z nich znalazły się 2 mile od brzegu (Amm. XXVI 10, 15-18). Podobny opis możemy odnaleźć u Sozomenosa. On datuje klęskę na panowanie Juliana Apostaty. Także według niego najmocniej ucierpiała Aleksandria. Opisuje on, jak morze się cofnęło, a następnie gwałtownie wezbrało, zmieniając swoje granice, i wdarło się głęboko w głąb lądu. Sozomenos także wspominał statki, które morze naniosło na dachy budynków (Soz. Hist. eccl. VI 2). Prawie z całą pewnością opis dotyczy tego samego wydarzenia, a Sozomenos dla efektu retorycznego i apologetycznego przeniósł je na panowanie Juliana (P. Janiszewski, *Żywioły w służbie propagandy, czyli po czyjej stronie stoi bóg. Studium klęsk i rzadkich fenomenów przyrodniczych u historyków kościoła IV i V wieku*, [w:] T. Derda, E. Wipszycka *(ed.) Chrześcijaństwo u schyłku starożytności. Studia źródłoznawcze*, T. 3, Kraków 2000, s. 127). Niektórzy badacze uważają, że właśnie wtedy doszło do zniszczenie grobu Aleksandra Wielkiego. Oczywiście w obu opisach nie wspomina się, czy zniszczeniu mogła ulec też Biblioteka Aleksandryjska. Niemniej biblioteka nie musiała przestać istnieć w wyniku walk.

Bibliografia

El-Abbadi M., *The life and fate of the ancient Library of Alexandria*. Paris 1990

Alföldi A., *Über die Juthungeneinfälle unter Aurelian* [w:] *Studien zur Geschichte der Weltkrise des 3. Jahrhunderts nach Christus*, Darmstadt 1967, s. 427-430

Bagnall R., *Alexandria: Library of Dreams*, „Proceedings of the American Philosophical Society", 2002, nr 146, s. 348-362

Barnes T. D., *New Empire of Diocletian and Constantine*, Cambridge Mass-London, 1982

Barnes T. D., *The Sources of the Historia Augusta*, Brussels 1978

Bastianini G., *P Wisconsin 2 e la prefettura di Statilius Ammianus, „Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik"*, 1978, nr. 32, s. 81-84

Bessnier M., *L`empire romain de l`avènement des Sévères au concile de Nicée*, Paris 1937

J. den Boeft, Drijvers J. W., D. den Hengst, Teitler H. C., *Philological and Historical Commentary on Ammianus Marcellinus XXII*, Boston – Leiden 1995

Bowersock G. W., *Late Antique Alexandria* [w:] *Alexandria and Alexandrianism, Papers Delivered at a Symposium Organized by The J. Paul Getty Museum and The Getty Center for the History of Artand the Humanities and Heldat the Museum April 22-25, 1993*, red. J. Walsh, T. F. Reese, Malibu 1996, 263-272

Bowman A. K., *Papyri and Roman Imperial History, 1960–75*, "Journal of the Roman Studies", 1976, nr. 66, s. 153-173

Buck D. F., *The Reign of Aurelian in Eunapius' Histories, „Ancient History Bulletin",* 1995, nr 61, s. 86-92

Caldwell R., Gagos T. , *The Emperor Aurelian and the Corrector Firmus in a Private Context.* [w:] *Papyri in honorem Johannis Bingen octogenarii (P. Bingen),* red. H. Melaerts, Amsterdam, 2000, s.451-462.

Canfora L., *Die verschwundene Bibliothek. Das Wissen der Welt und der Brand von Alexandria*, Berlin 1998

Carrié J. M., *Séparation ou cumul? Pouvoir civil et autorité militaire dans les provinces D'Égypte de Gallien à la conquête Arabe*, "Antiquite Tardive", 1998, nr 6, s. 105-121.

Cherf W. J., *Earth, Wind, and Fire: The Alexandrian Fire-storm of 48 B.C. [w:] What Happened to the Ancient Library of Alexandria?*, red. M. El-Abbadi, O. Fathallah, Leiden 2008, s. 55-74

Empereur J.-Y. , *The Destruction of the Library of Alexandria. An Archaeological Viewpoint* [w:] *What Happened to the Ancient Library of Alexandria?*, red. M. El-Abbadi, O. Fathallah, Leida 2008, s. 75–88.

Février J. G., *Essai sur l`histoire politique et économique de Palmyre*, Paris 1931

Gilliam J. F., *Firmus and the Crocodiles [w:] Bonner Historia Augusta Colloquium*, Bonn 1980, s. 97-102

Gwynn D. M., *Athanasius of Alexandria. Bishop, Theologian, Ascetic, Father*, Oxford 2012

Haas Ch., *Alexandria in Late Antiquity. Topography and Social Conflict*, Baltimor – London 1997

Homo L., *Essai sur le Règne de l`Empereur Aurélien (270-275),* Paris 1904

Janiszewski P., *Żywioły w służbie propagandy, czyli po czyjej stronie stoi bóg. Studium klęsk i rzadkich fenomenów przyrodniczych u historyków kościoła IV i V wieku* [w:] T. Derda, E. Wipszycka *(ed.) Chrześcijaństwo u schyłku starożytności. Studia źródłoznawcze*, T. 3, Kraków 2000, s. 11-191

Kienast D., *Römische Kaisertabelle*, Darmstadt 1996

Majcherek G., *Academic life of Late Antique Alexandria: view from the field* [w:] *What happened to the Ancient Library of Alexandria?*, red. M. El-Abbadi, O. M. Fathallah, Leiden-Boston 2007, s. 191–206

Majcherek G., *Aleksandryjska akademia* [w:] *Starożytna Aleksandria. Polskie badania archeologiczne i prace konserwatorskie na Kom el-Dikka*, red. G. Majcherek, R. Kucharczyk, W, Kołątaj, F. Pawlicki, Warszawa 2012, s. 55–92

Majcherek G., *The auditoria on Kom el-Dikka. A glimpse of Late Antique education in Alexandria* [w:] *Proceedings of the Twenty-Fifth International Congress of Papyrology*, An Arbor 2007, Ann Arbor 2010, s. 471–484

Majcherek G., *The Late Roman auditoria of Alexandria: An archaeological overview* [w:] *Alexandria, Auditoria of Kom el-Dikka and Late Antique Education*, red. T. Derda, T. Markiewicz, E. Wipszycka, Warszawa 2007, s. 11–50

Martin A., *P. Mich. Inv. 5478a et le préfet d'Égypte Statilius Ammianus, Latomus,* 2000, nr 59, s. 399-402.

Nowotka K., *Aleksander Wielki*, Wrocław 2004

Nesselrath H.-G., *Das Museion und die Große Bibliothek von Alexandria* [w:] *Alexandria*, red. T. Georges, F. Albrecht, R. Feldmeier , Tübingen 2013, s. 65-88

Potter D. S., *Prophecy and History in the Crisis of the Roman Empire*, Oxford 1990

Potter D. S., *The Roman Empire at Bay 180-395*, London – N. York 2004

Rea J., Two Notes, „The Bulletin of the American Society of Papyrologists", 1968, nr 5, s. 40

Rohrbacher D., *The Sources for the Lost Books of Ammianus Marcellinus, „Historia"*, 2006, nr 55, s. 106-124

Suski R., *Galeriusz. Cesarz, wódz i prześladowca*, Kraków 2016

Suski R., *Jowisz, Jahwe, Jezus. Religie w Historia Augusta*, Warszawa 2015

Suski R., *Konsolidacja Cesarstwa rzymskiego za panowania Aureliana 270–275*, Kraków 2008

Świderkówna A., *Hellenika. Wizerunek epoki od Aleksandra do Augusta*, Warszawa 1974

Świderkówna A., Nowicka M., *Książka się rozwija*, Warszawa 2008

Thomas J. D., *A Family Dispute from Karanis and the Revolt of Domitius Domitianus* „Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik", 1977, nr. 24, 233-240

Thomas J. D., *The Date of the Revolt of L.Domitius Domitianus* „Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik", 1976, nr 22, s. 253-279

Watts E. J., *City and School in Late Antique Athens and Alexandria.* Berkeley-London 2008